

L'ART ROMÀNIC A LES VALLS D'ANDORRA
HISTÒRIA DE L'ARQUITECTURA I ESTUDI DE LES PINTURES
1200 DE L'ESGLÈSIA ARXIPRESTAL DE SANT ESTEVE
D'ANDORRA LA VELLA.

Treball realitzat conjuntament per :

Joaquima Baldrich Llort

Pilar Cortadella Lope

Maria Creu Nadal Clua

Curs 2022-2023 del Campus de l'Experiència de la Universitat
Internacional de Catalunya

Andorra la Vella, 24 de Maig del 2023

Índex:

- I. L'Art Romànic
- II. El Romànic a Europa
- III. Història de la formació d'Andorra
- IV. Orígens del Bisbat d'Urgell i la seva relació amb el monestir de Sant Serni de Tavèrnoles
- V. El Romànic a les Valls d'Andorra
- VI. L'església de Sant Esteve d'Andorra la Vella
 - 1. Història de l'església d'Andorra la Vella
 - 2. Remodelació del 1962 per Josep Brugall i Fortuny
- VII. Les pintures murals de Sant Esteve
 - 1. Descripció de les pintures
 - 2. Història del períple de les pintures

Conclusió.

I. L'ART ROMÀNIC

Quan ens endinsem en la Història de l'Art ens adonem que cada cultura s'expressava amb un estil propi, no obstant en l'època medieval s'observa un canvi substancial, és el concepte d'unitat. Tota l'Europa cristiana manifesta unitat en l'arquitectura, en l'escultura i en la decoració pictòrica i religiosa.

Elements en comú:

- L'orientació del temple a l'est, mirant a Jerusalem
- En esglésies grans la planta en forma de creu llatina i la volta de canó
- Els materials: pedra tallada en carreus
- L'arc de mig punt
- L'absis i absidioles
- Pintures al fresc

Aquesta unitat es deu en gran part als fets següents:

- L'anunci de la fi del món l'any 1000, en el llibre de l'Apocalipsi de l'apòstol Joan
- L'expansió monàstica, arran del monestir de Cluny on es proclama de nou la reforma per tal de portar una vida austera tal com va predicar Sant Benet al segle VI (pax, ora et labora)
- Les peregrinacions a llocs sants : les catacumbes de Roma, Jerusalem i Santiago de Compostela.
- La devoció a les relíquies.

L'art romànic es va desenvolupar a Europa Occidental a finals del segle X - XI després de la descomposició de l'Imperi Carolingi al començament del segle X.

La historiologia de l'art va restringir la cronologia situant el període romànic des del segle XI fins a la introducció del gòtic. Per definir-lo més acuradament es va subdividir el concepte de romànic en tres etapes ben definides:

1 - Primer romànic

2 - Romànic ple

3 – Tardo romànic

II. EL ROMÀNIC A EUROPA

El romànic s'expandeix per Europa, passant per Itàlia i França seguint el Camí de Santiago, i tot al llarg d'aquest camí trobem grans monestirs, catedrals, esglésies, capelles, ermites i abadies.

L'art romànic és una derivació de l'art romà, de la mateixa manera que les llengües romàniques derivaven del llatí.

El terme d'art romànic de fet no fou utilitzat fins a principis del segle XIX, aproximadament, als anys 20. Els arqueòlegs Charles de Gerville i Auguste Le Prevost li van donar aquest nom per diferenciar aquest estil provinent dels segles XI, XII i XIII del gòtic aparegut a finals del segle XIV i principis del XV. Un fet curiós és que quan l'art romànic estava en el seu període d'hegemonia i d'expansió més notable, no tenia cap nom específic i no es tenia cap manera per designar l'arquitectura coetània d'aquell moment.

El seu estil arquitectònic amb unes influències clarament romanes, reflexa una nova tendència apareguda a la Llombardia, les bandes llombardes. Aquestes

bandes llombardes son un fris d'arcs cecs disposats horitzontalment entre la part superior d'uns pilars verticals de nom lesenes. Aquestes arcades i les lesenes fetes de pedra polida o de pedra tosca , són adossades a la part exterior dels murs i sobresurten lleugerament amb una funció decorativa. En les esglésies representatives del romànic a Andorra i al Pirineu podem constatar que aquestes bandes llombardes van ser molt utilitzades sobretot en la part dels campanars i dels absis. A part de l'element decoratiu aquest frisos d'arc tenen un paper important en l'arquitectura romànica en millorar l'equilibri de la construcció. Es van utilitzar a Catalunya per primera vegada després de la tornada de l'abat Oliba del seu viatge a Roma l'any 1011.

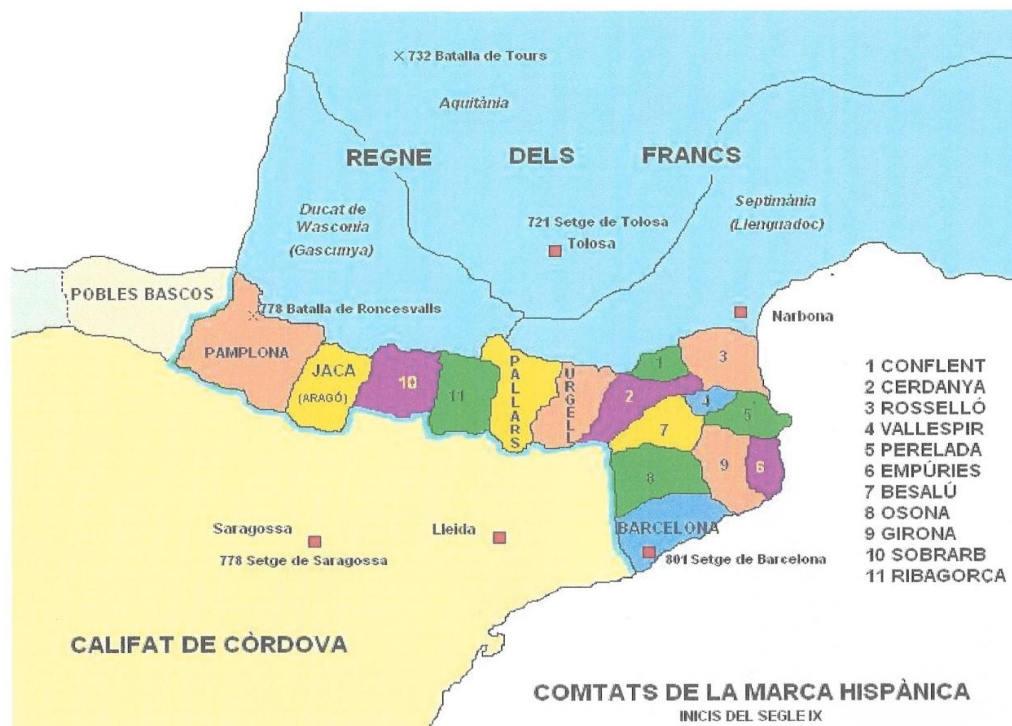
Els edificis d'una sola planta consten d'un absis, amb una sola obertura, orientada generalment cap a l'est, una nau enfront de capçalera, el campanar i l'entrada del temple situada al costat del migdia per permetre la il·luminació de l'interior, molt fosc degut a la manca d'obertures. Aquesta és una manera molt esquemàtica de descriure l'aspecte de la majoria de les petites capelles que trobem a les Valls d' Andorra i als Pirineus.

III . HISTÒRIA DE LA FORMACIÓ D'ANDORRA

Després de l'esfondrament de l'imperi romà i de les successives invasions de pobles germànics i visigots a la península Ibèrica o Francs a la Gàl·lia, va anar agafant forma un nou sistema polític i social: el feudalisme. Després de la desfeta dels àrabs per Carlemany, els Francs van ocupar el nord de l'actual Catalunya (La Marca Hispànica).

A les Valls d'Andorra la llegenda vincula Carlemany com a alliberador de les nostres contrades. L'Emperador, per controlar i gestionar aquests nous territoris els va dividir en comtats amb un senyor feudal.

L'any 843, el fill de Carlemany, Carles el Calb, va fer donació de la Vall d'Andorra al comte d'Urgell. Entre els segles X i XII degut al poc interès econòmic que representaven aquestes possessions als Pirineus. Els comtes d'Urgell van cedir llurs possessions andorranes al Bisbat d'Urgell, fins que al 1133 el comte Ermengol VI va traspasar al bisbe tots els béns i els drets que hi tenia.

A Andorra el sistema feudal no es va poder aplicar de forma estricta, les famílies pageses locals van aconseguir mantenir fins a principis del segle XII els drets i prestacions heretats d'època romana. Els habitants de les Valls no eren serfs de gleba, sinó que eren homes lliures, propietaris dels seus terrenys, amb l'única obligació de pagar un tribut en senyal de vassallatge al senyor feudal.¹

En paral·lel va tenir lloc la cristianització i la progressiva influència de l'església en tots els àmbits de la societat. Aquest procés es va plasmar en la construcció de nombroses construccions religioses d'estil romànic, en les quals van tenir gran influència la proximitat de la Catedral de Santa Maria d'Urgell i el monestir de Sant Serni de Tavèrnoles.²

¹ Apunts per una història d'Andorra II- David mas -Bon Dia 16-02-22

² <https://www.monestir.cat/monst/aurg/au18stav>

IV . ORÍGENS DEL BISBAT D'URGELL I LA SEVA RELACIÓ AMB EL MONESTIR DE SANT SERNI DE TAVÈRNOLES.

El Bisbat d'Urgell és d'origen molt antic, com a mínim del segle V començament del segle VI. El primer pontífex conegut del Bisbat és Just, que va assistir a un concili a Toledo l'any 531. El domini carolingi va començar al 788 per l'ofensiva de Guillem de Tolosa i de seguida va entrar en conflicte amb el bisbe Fèlix d'Urgell que va ser acusat d'adopcionisme pels teòlegs carolingis i per aquest motiu deposat. La ciutat i l'església d'Urgell foren completament destruïts pels àrabs l'any 793.

Els reis francs, Carlemany, Lluís i Carles el Calb, mitjançant la creació de la demarcació administrativa del Comtat d'Urgell i el nomenament dels comtes, intervingueren eficaçment en la reconstrucció del país, alliberant-lo del domini àrab, impulsant la repoblació, la cristianització i posant els fonaments del seu govern.³

La Mitra d'Urgell va travessar un llarg període de turbulències, causat per els conflictes creats per diverses raons successòries, religioses, de pactes matrimonials entre les cases de, Caboet, Castellbó i Foix. Des del 1194 fins al 1206 tres bisbes ocuparen el càrrec, Arnau de Preixens que dimití el 1194, Bernat de Castelló que renuncià el 1197 i Bernat de Vilamur que aconseguí que Arnau de Castellbó li prestés homenatge i el reconegués feudatari de l'església d'Urgell per les Valls d'Andorra. Morí accidentalment el 1203. És durant l'episcopat del seu successor, Pere de Puigvert (1204-1230) que es va pactar la pau entre el Bisbat i el

³ Viquipèdia – Bisbat d'Urgell

comte de Foix i vescomte de Castellbó, que les pintures amb el cicle de la passió de Sant Esteve d'Andorra la Vella van esser creades.⁴

V . EL ROMÀNIC A LES VALLS D'ANDORRA

Església de Prats segles XI-XII exemple de campanar d'espadanya

Andorra compta amb un patrimoni d'art romànic important que malgrat l'antiguitat i la situació geogràfica del país s'ha pogut conservar relativament bé. Tots els monuments conservats son d'un estil funcional i auster, utilitzant per a la seva construcció majoritàriament fusta i pedra trencada, materials molt

⁴ Treball Rosa Alcoy – Montserrat Pagès

abundants a les nostres Valls. Les esglésies son de dimensions reduïdes, amb poques obertures i ornamentacions. Disposen generalment d'un absis semicircular, una única nau i una porta d'entrada generalment situada al costat del migdia per facilitar l'entrada de la llum solar. Trobem campanars de torre, amb alçades de dos o tres pisos, amb finestres geminades i decorats amb arcs cecs o bé campanars d'espadanya. Aquestes esglésies o ermites se situaven generalment en un lloc estratègic, elevat, dintre o prop del nucli habitat.

A més d'una utilitat religiosa, tenien una missió social (lloc de reunió dels habitants) i defensiva (sovint els campanars se situaven de manera a ser visibles de l'un a l'altre, i el repicar de les campanes servia per anunciar noves, bones o dolentes, d'un poblet a un altre). Totes aquestes petites capelles tenien, generalment, una utilitat polivalent: religiosa, social i fins i tot administrativa. Quasi totes les esglésies estaven decorades en l'estil propi de l'època, o sigui l'interior decorat parcialment o totalment, pintat amb pintures murals al fresc i l'exterior generalment arrebossat dissimulant les parets de granit o de pedra tosca.

Església de Sant Miquel d'Engolasters segles XI - XII

Malauradament, una bona part d'aquestes obres pictòriques formen part d'algun museu, d'una col·lecció privada, o simplement estan en parador desconegut. La pràctica d'arrencar les pintures i vendre-les a un col·leccionista o passar a formar part d'un museu fou un fet molt corrent a partir de finals del segle XIX. És en aquest moment, quan la societat es va adonar del valor artístic del romànic, la descoberta de les tècniques d'arrencament –anomenades "*strappo*" i "*stacco*"- fa possible l'extracció i desplaçament d'aquestes pintures amb un màxim de seguretat.

Fotografia durant la campanya d'arrencaments del 1919/1923 amb Steffanoni al centre (Arxiu Fotogràfic de Barcelona d'autor desconegut)

Franco Steffanoni, fuster d'ofici, de nacionalitat italiana va aconseguir desenvolupar la tècnica per arrancar la pintura de les parets sense aixecar una part de la mateixa. Aquesta tècnica anomenada "*Strappo*" consta de cinc etapes.

En una primera fase els tècnics netegen les pintures per aplicar tot seguit una cola soluble amb aigua. Seguidament, adhereixen a aquesta superfície tres capes de tela molt fina. Quan les tres capes queden seques les arranquen amb una espàtula. A continuació enrotllen la tela per transportar-la i col·locar-la sobre l'espai a la qual va destinada.

Els operaris enrotllen una de les pintures murals ja arrencades amb aquesta la tècnica en una església romànica dels Pirineus

Absis de Sant Miquel d'Engolasters XII. Una de les primeres pintures andorranes traspassada a tela i exposada al Museu Nacional de Catalunya

IV .L'ESGLÉSIA DE SANT ESTEVE D'ANDORRA LA VELLA

En aquesta fotografia actual es poden apreciar, a la dreta, els vestigis de la primitiva església romànica, l'absis i el campanar. Entre els anys 1942 i 1944 sent mossèn Lluís Pujol rector de l'església, tingué lloc la primera remodelació : s'afegí un tercer pis al campanar (ben visible encara avui en dia) i es reformà l'entrada lateral que comunica amb l'actual Placeta Fontbernà, amb un porxo aixopluc en fusta de roure sostingut per dues columnes de granit, segons projecte de l'arquitecte català J. Puig i Cadafalch.

A l'esquerra i pintada en blanc, l'ampliació de l'església que va tenir lloc entre el 1960 i el 1962 a càrrec de l'arquitecte Josep Bruguà i Fortuny i encara amb mossèn Lluís Pujol com a rector.

El nostre treball de recerca se centrarà principalment en l'estudi de l'església arxiprestal de Sant Esteve d'Andorra la Vella. Un recorregut llarg i poc documentat. Aquest temple, encara que a primera vista ens sembli que no forma part del patrimoni romànic de les Valls d'Andorra, és una joia representativa i única al país de l'estil pictòric anomenat "1200". De ben segur és l'única de totes les esglésies romàniques que ha patit una transformació tan flagrant, fruit de les diverses modificacions a les quals s'ha vist sotmesa degut a la seva ubicació, Andorra la Vella, capital de les Valls, i al constant engrandiment de la població del país. També hem pogut constatar que malgrat la seva importància i la seva situació, aquest bé patrimonial resta relativament desconegut per una bona part de la gent del país.

Aspecte de l'Església i del seu entorn en una fotogràfica datada del 1935.

1 . HISTÒRIA DE L'ESGLÉSIA D'ANDORRA LA VELLA

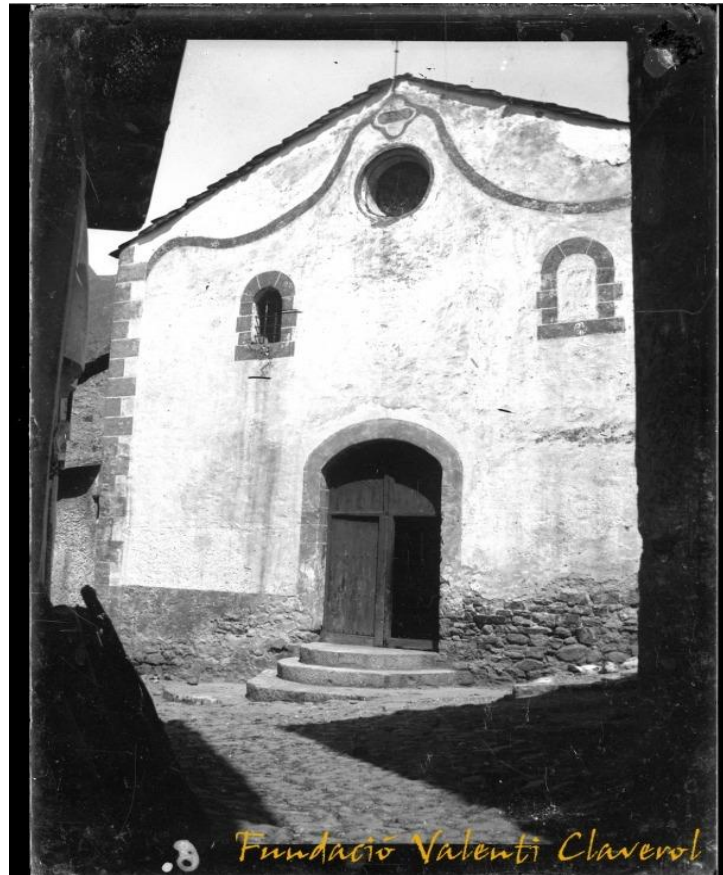
L'església de Sant Esteve d'Andorra la Vella, situada al bell mig del nucli antic de la capital, era originàriament una església romànica.

El primer document que parla del terme de Sant Esteve és de l'any 1000 i d'altres referències des de els anys 1079, 1115, etc... Al segle XIII tenim constància d'una església romànica amb una sola nau, absis semicircular cobert de volta de quart d'esfera. Presenta dues finestres d'arc de mig punt doble esqueixada i decoració exterior amb un fris o sanefa superior de dents de serra i arcuacions cegues de tipus llombard, suportades per mènsules amb decoració geomètrica.⁵

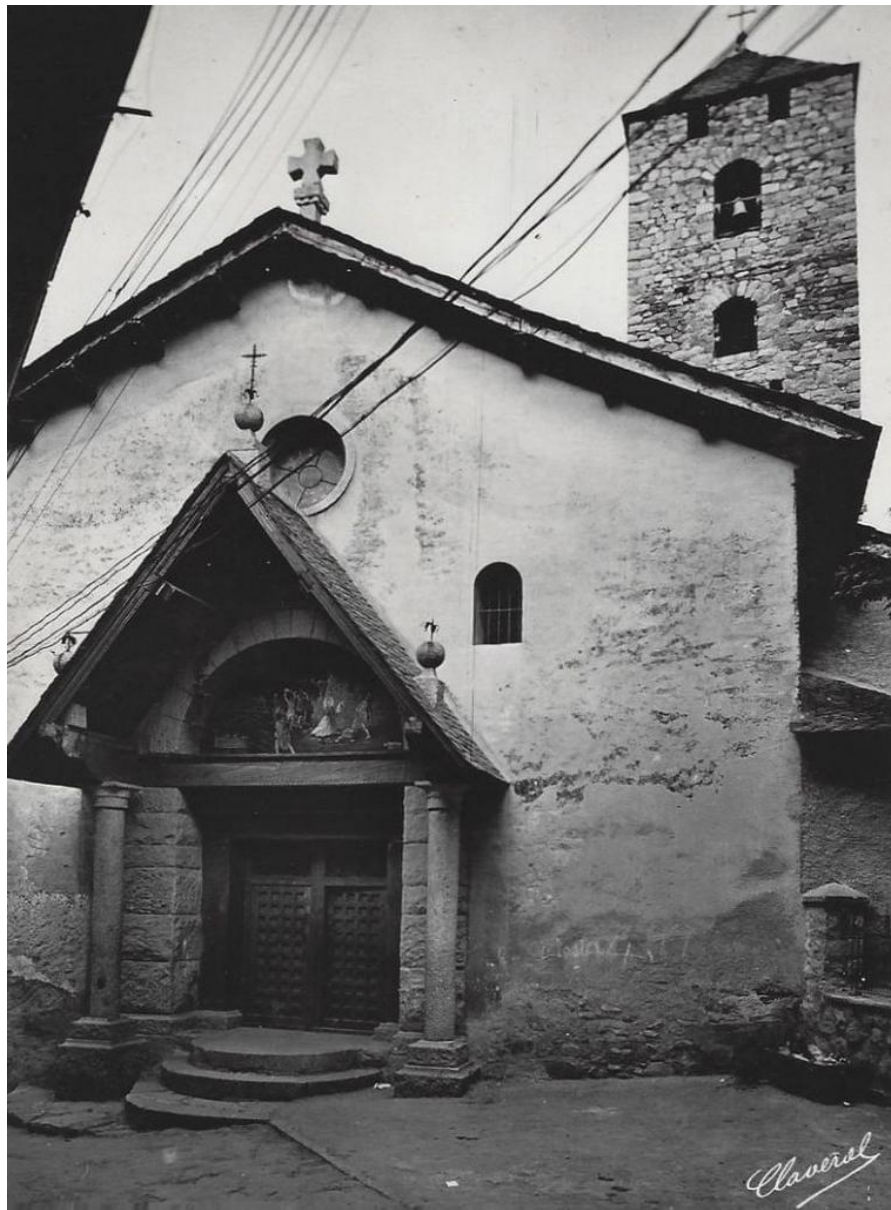
Església de Sant Esteve 1919

⁵ indretescbergudà.blogspot.com/2015/06/sant-estev-deandorra-la-vella-andorra.html

Imatge de l'entrada lateral primitiva abans la reforma del 1940

L'any 1940 l'arquitecte català Josep Puig i Cadafalch, va remodelar el campanar, afegint un pis, i l'entrada lateral que encara es pot veure avui en dia. El campanar primitiu d'estil llombard, constava de dos pisos, però al 1940 un llamp el va malmetre i al refer-lo s'afegí el tercer pis. Se sospita, però, que l'entrada primitiva de la primera església de Sant Esteve se situava del costat on s'ubicava el primer cementiri, o sigui, on es troba actualment la nau principal de l'església. Suposició que no es pot confirmar per falta de documentació.

Imatge de l'entrada lateral projectada per l'arquitecte català Puig i Cadafalch. L'escena del timpà, representant el martiri de Sant Esteve, patró de l'església, va ser pintada l'any 1956 pels pintors locals J. Bausili i R. Samarra. Segons un comentari trobat en un article publicat al diari Bon Dia del 25 de desembre del 2022, la pintura d'aquest frontal va ser una ofrena del Sr. Ramon d'Areny i Plandolit.

La segona i última ampliació i remodelació, efectuada entre els anys 1960-1962 , va ser dirigida per l'arquitecte Josep Brugall i Fortuny. El temple es gira 90 graus per dirigir-lo en sentit sud-nord amb una nova capçalera i un curt transsepte a tocar del campanar, que es va conservar igual que l'entrada reformada per Puig i Cadafalch i l'absis romànic, ara com a capella lateral. Tot aquest volum es ressalta a l'exterior sobrelevant-lo i cobrint-lo amb un llosat de quatre aiguavessos. L'ampliació dibuixa una església de planta en creu llatina tancada amb voltes de canó fetes amb maó de pla, el darrer i més gran dels exemples d'aquesta tecnologia al país. L'entrada principal se situa als peus de la nau. Un porxo rectangular de granit i amb un tram d'escala per costat, quasi com un antic comunidor, fa d'antesala de l'accés, sobre ell veiem una gran rosassa que dona interiorment al cor" ⁶

⁶ Enric Dilmé-enricdilmé.com-Josep Brugall a Andorra

2 . REMODELACIO DE 1962 PER JOSEP BRUGALL I FORTUNY

Imatge del començament de l'última remodelació.

Les obres van començar el 9 de maig de 1960. El Bisbe *d'Urgell i Copríncep d'Andorra Mons. Ramon Iglesias Navarri* col·loca la primera pedra el 18 de juny del mateix any.

L'antic absis romànic es va convertir en capella lateral, l'entrada principal de cara a la plaça Benlloch, i l'altar al sud, capgirant l'orientació primitiva de l'església d'oest a est que seguia les regles tradicionals de les construccions romàniques.

Aquesta ampliació es va fer sobre el terreny que antigament ocupava el cementiri de la capital. El 30 de desembre de 1962, el bisbe Iglesias en va beneir l'altar major i va inaugurar el nou temple.

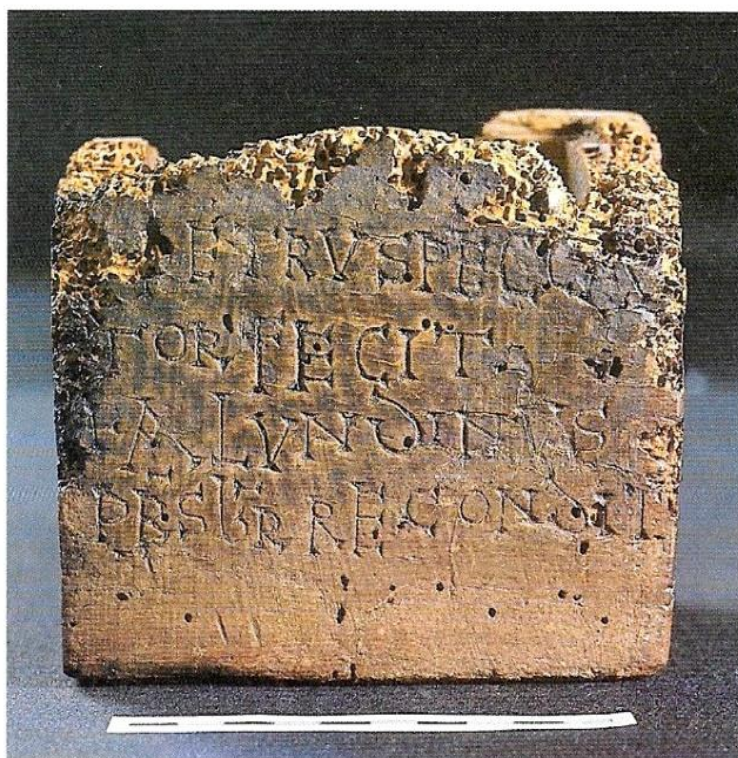
L'any 1968 amb motiu d'una restauració, es desmuntà el retaule barroc i l'altar major, a l'interior del qual fou trobada una lipsanoteca amb la següent inscripció:

"PETRUS PECCA TOR FECIT + ALUNDINUS PRESBITER RECONDIT"

(El pecador Pere la va fer i el prevere Alundi l'amaga)

La inscripció permet datar la lipsanoteca i situar-la a finals del segle XI o XII, tota vegada que indicava la data de consagració de Sant Esteve. Actualment la lipsanoteca es guarda al dipòsit del Patrimoni Artístic Nacional.⁷

Sant Esteve d'Andorra la Vella. Lipsanoteca procedent de l'església, trobada durant la campanya de restauració que hi fou duta a terme l'any 1968. Data del final del segle XI o del començament del XII (foto: J.M. Ubach)

⁷ Andorra Romànica 1998-Govern d'Andorra i Fundació Enciclopèdia Catalana

Imatge d'una processó en què es pot apreciar la situació de l'antic cementiri.

Distingim la base del campanar i una part de l'exterior de l'absis.

De la capella lateral d'origen romànic, l'absis interior i l'absidiola són les parts més ben conservades. Es tracta d'un cos de planta semicircular, cobert amb una volta de quart d'esfera (volta igual a la meitat d'una esfera utilitzada molt sovint per cobrir un absis semicircular) construït en part amb pedra tosca, sent el més gran d'aquest estil, del Principat d'Andorra. El travessa una biga de fusta de pi ornamentada amb esquematitzacions vegetals en les dues cares.

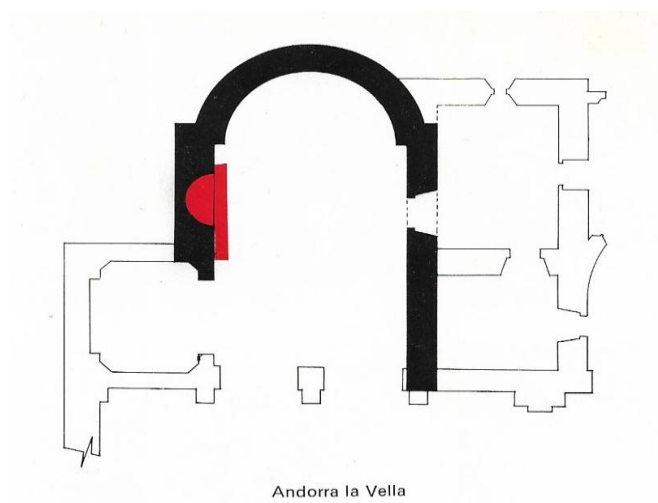
La biga va ser localitzada arran de la remodelació de 1960 i restaurada al 1980 i, posteriorment, va ser col·locada a l'absis principal de la capella. Té una longitud de 528 centímetres i encara conserva la policromia amb la qual va ser decorada, que

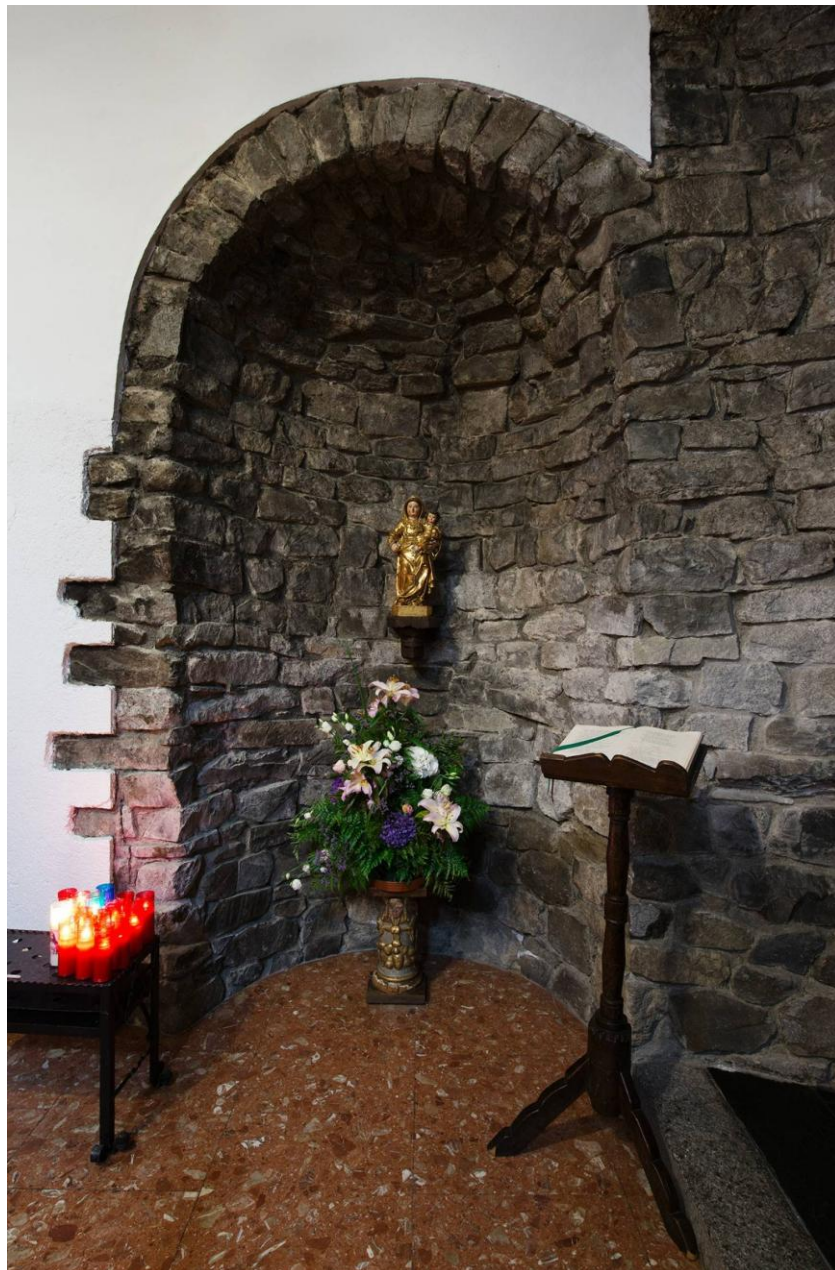
forma mostres geomètriques i vegetals. Se sospita que originalment era la biga d'un baldaquí avui desaparegut.

Aspecte actual de l'absis de la capella

De la primitiva construcció del segle XI i de les restauracions efectuades durant els anys successius, tan sols resten en bon estat el campanar, l'absis, una part dels murs de l'antiga nau i una absidiola al costat nord d'aquesta. Plànol extret del llibre Art romànic guia de Joan Ainaud de Lasarte 1973.

Absidiola de la capella de Sant Esteve dedicada a la verge del Remei

Un fet interessant és que Sant Esteve d'Andorra la Vella té actualment 10 campanes, 5 de més antigues i 5 de més recents. La més antiga data de l'any 1517, està orientada a la plaça del Bisbe Benlloch i pesa 200 kg. Està decorada amb algunes inscripcions entre les quals la de l'advocació del patró "*Gràcies a Crist i al protomàrtir Sant Esteve siguem lliures de mal*". La segona més antiga data de l'any

1558 i està orientada a la rambla Molines i Casa Comuna. La campana que toca les hores és la més gran, 835 kg. es va fondre i col·locar el 1801, hi trobem la inscripció del rector del moment, Anton Solé i de la Sra. Margarida Moles com a padrina i benefactora de la seva col·locació. La quarta està orientada a la plaça del Poble i té al·lusions a Santa Bàrbara, santa protectora contra les tempestes i inclemències meteorològiques. La darrera i més petita té un pes de 56 kg. i data del 1856.⁸

Campana de Sant Esteve d'Andorra la Vella

⁸ (Pujol J. El campanar de Sant Esteve Andorra la Vella 2022 – documentació del Comú d'Andorra la Vella)

VII . LES PINTURES MURALS DE SANT ESTEVE

Aquest conjunt de pintures murals son rellevants i s'inscriuen en les tradicions i en l'herència de l'art "1200". A Andorra és l'únic exemple d'aquest estil, la representació del cicle Pasqual és un tema poc habitual en la iconografia de les pintures murals.

Bona part de les pintures existents a les esglésies romàniques del Principat s'atribueixen a dos mestres o tallers:

- El mestre de Santa Coloma (pintures de Santa Coloma, Sant Miquel d'Engolasters, Sant Cristòfol d'Anyós, Sant Romà de les Bons);
- El mestre d'Andorra la Vella (pintures de Sant Esteve d'Andorra la Vella).

Actualment, la teoria vigent és que es tractava més aviat de tallers itinerants, amb diversos artistes, que anaven d'un lloc a un altre, contractats per persones interessades (clergues, bisbes, prohoms o comuns) per efectuar les decoracions de les esglésies.

Es desconeix l'autor de les pintures d'Andorra la Vella, per això se l'ha anomenat amb el nom de "*mestre de*". Així son les pintures murals aquelles que donen nom a aquest artista de bona factura, que cal situar molt probablement dins el segle XIII.

És en aquest període turbulent , segurament durant el Bisbat de Pere de Puigvert (1204-1230), que es plasmaren les pintures amb el cicle de la passió de Sant Esteve d'Andorra la Vella. Els pariatges d'Andorra (1278-1288) varen ser signats durant l'Episcopat del bisbe Pere d'Urtx, que posà fi a un llarg període de violències i de conflictes entre la Mitra i els comtes de Foix.

1 . DESCRIPCIÓ DE LES PINTURES MURALS DEL CICLE PASQUAL DE SANT ESTEVE D'ANDORRA LA VELLA:

Un interès renovat pel naturalisme, una major atenció al volums, el realisme, les posicions dels personatges, les expressions dels rostres de les pintures de Sant Esteve d'Andorra la Vella no tenen res a veure amb les primeres pintures del romànic dels segles XI i XII . Aquest nou corrent de pintura anomenat "1200", amb una clara influència bizantina, s'inicià a finals del segle XII, a Anglaterra, nord d'Itàlia i poc a poc va anar desplaçant-se cap al sud per arribar al Pirineu, a Aragó i a Catalunya. Aquest estil iconogràfic es caracteritza per expressar moviment i vida en els personatges. L'expressió dels rostres, els moviments, els plecs de la roba elaborats amb gran detall, són d'un realisme poc habitual per l'època. Les figures resseguides amb un traç negre configura els personatges, a més de delimitar la distribució dels colors. Els vestigis d'aquest estil no són massa nombrosos, suposem pel fet que l'art gòtic va anar prenent rellevància i portà a l'oblit aquest estil de pintura.

La història de les pintures de Sant Esteve d'Andorra la Vella és molt convulsa. L'absis romànic de l'església era presidit per la figura del *Majestas Domini* de la qual no se'n conserva res. Segons la tradició oral recollida i transmesa per Joan Ainaud, i enregistrada per Henri Pradaliè fou destruïda per un antiquari de Barcelona per evitar que un dels seus rivals en prengués possessió.⁹

⁹(Mémoire de maitrise, Université Toulouse-Mirail 1970-1971)

D'aquest absis només resten els vestigis de la màndorla que l'envoltava, que es pot veure prop del toro alat de Sant Lluç, el sol símbol del tetramorf que podem veure exposat al MNAC de Barcelona. Aquesta representació de l'evangelista està disposada amb el cap nibat, girat enrere, mirant el Crist, amb les ales desplegades frontalment i amb el llibre de l'evangeli entre les seves potes del davant. Al seu costat dret, veiem unes grans lletres, A i S, suposadament el final del nom LUCAS. Sobre la representació de Sant Lluç queden les restes d'una sanefa d'ones grogues que devia dividir aquesta imatge de l'àguila de Sant Joan que normalment se situa en aquest lloc. (Suposició sense cap mena de realitat, vist l'estat en què es troben les restes d'aquesta pintura). Una altra sanefa divisòria més ampla, amb fulles i flors carnosos i més grosses, amb uns colors molt intensos en verd, rosa i vermell fosc, sobre un filet groc tanca aquestes pintures tant per la part meridional com septentrional. En la zona de l'hemicicle, sota d'aquesta sanefa, hi ha una sèrie d'arquitectures figurades que probablement serveixen de fons per a les escenes de la passió. Aquestes arquitectures simbolitzen Jerusalem i demostren clarament l'elevat grau d'influència bizantina del mestre d'Andorra.¹⁰

Fris i sanefa floral conservats al MNAC

¹⁰(R. Alcoy. Prefiguració del MNAC.. 1992-M. Planas "Sant Esteve d'Andorra la Vella", Alt Urgell, Andorra,1992).

Sobre l'any 1920 hi ha una primera i única referència documentada de l'església reproduint les paraules de mossèn Gudiol i Cunill que fou un sacerdot, arqueòleg i historiador de l'art català (1872-1931) : ***"En l'església, que gaudeix de la preeminència sobre les demés del Principat Andorrà, en l'absis darrere l'altar major, poden veure-s'hi els detalls d'una composició pictòrica, demostra una representació del Pantocràtor, i més avall unes composicions que semblen exposar el Lavatori que feu Crist dels peus dels deixebles en el memorable darrer sopar, i també la traïció de Judes"...***¹¹

¹¹ (Benvingudes a casa vostra! – Les obres d'art patrimonials fora d'Andorra- Llibre editat per el Govern d'Andorra) pàgina 58

Sota la sanefa floral, estava representat un cicle monumental de la Passió de Crist amb quatre grans escenes : El Lavatori, l'Arrest, la Flagel·lació i els Improperis. Les tres primeres pintures, es troben actualment en col·leccions privades, i estan pràcticament senceres.

De la darrera només se n'han conservat dos fragments. Malgrat l'estat de la pintura encara es pot identificar la seva iconografia i estructura. També s'han conservat les pintures de l'absidiola situada al costat septentrional de l'absis, a la dreta l'anunci a Zacaries del naixement de Joan.

La representació d'aquesta escena és molt esquemàtica, pensem que el pintor va estar condicionat per la manca d'espai.

En un mateix pla Zacaries rep amb cara de sorpresa l'anunci de l'Àngel del naixement d'un fill, la cara d'incredulitat del sacerdot és realment impactant, puig que és conscient de l'edat avançada de la seva muller. El rostre de la dona al seu darrere també reflecteix el seu astorament doncs després d'aquest anunci Zacaries es va quedar sense poder parlar i finalment a l'esquerra hi apareix un personatge, vestit amb pell de camell, com un anacoreta, que es relaciona amb Joan Baptista, per ser el fill de Zacaries.

Detall de l'anunci de l'Àngel a Zacaries

Al costat esquerre hi veiem representat un home que aboca aigua d'una gran gerra a tres gerres disposades a terra. El personatge pot representar un coper de les noces de Canà, el primer miracle de Jesús. Els historiadors dedueixen que es

tracta d'aquest fet a causa del paral·lelisme existent amb la representació de les bodes de Canà a Castell Appiono on hi figura un servent amb la mateixa postura acrobàtica omplint les gerres com a la pintura de Sant Esteve. Aquesta iconografia fa pensar que l'absidiola era el lloc on es localitzava la pica de la font baptismal.¹²

Detall coper abocant aigua

¹² Andorra Romànica, pàgina 146 editat per Enciclopèdia Catalana i Govern d'Educació i Cultura d'Andorra

Sota aquestes escenes una àmplia franja de decoració floral, acabava de cobrir el mur de l'absidiola. Aquest estil de decoració floral és molt propi de l'estil bizantí i poc habitual a les pintures murals que s'acostumaven a trobar en les iconografies anteriors a l'estil anomenat "1200".

Detall floral part inferior absidiola

En l'escena del Lavatori, la pintura reflecteix fidelment els evangelis i es veu Sant Pere deixant-se rentar el peus per Crist. Pere s'aixeca amb una mà la túnica per posar el peu a l'aigua i amb l'altre mà fa un gest d'acceptació, al seu davant Crist mig inclinat amb un gest ensenya la palangana a Pere i l'invita a deixar-se fer. La dinàmica del moviment d'aquest personatge evidencia clarament la diferència entre aquest estil i l'estil primitiu del romànic de segles anteriors, és més natural, gràcil i lleuger.

El lavatori, fragment de pintura actualment a una col·lecció particular

Aquesta escena representa l'arrest de Jesús. El bes de Judes a Jesús ens impacta particularment per la seva naturalitat. La cara de Jesús, el perfil de Judes, el traïdor besant al Senyor, les posicions dels cossos dels protagonistes en relació amb els altres personatges formen una composició única plena de realisme que transmet a l'espectador el sentiment d'estar vivint el moment.

L'escena de la flagel·lació és representada com si la contempléssim a través d'unes arcades. Sota cada arc hi ha escenificats els personatges evangèlics d'aquest passatge. Sota el primer arc es representa Ponç Pilat vestit amb riques vestidures i amb una actitud de comandament, el podem identificar clarament gràcies a la inscripció que figura sobre el seu cap "*Pilatus*". Al costat dins de la segona i de la tercera arcades, lligat de mans, de cara a l'espectador, Jesús, pràcticament nu, amb el dibuix de les seves costelles ben remarcats, amb una actitud trista i resignada, alhora està sent fuetejat per dos personatges amb unes faccions dures i poc amables, portant cada un fuets completament diferents. Les lletres que veiem a sobre de cada un d'aquest personatges ens informen de la seva identitat : Jesús(IHS), els botxins identificats com a jueus (IUDE) i mals jueus (MALHVD)

L'escena dels impropis és la més mal conservada i solament se'n conserven dos fragments. És en aquest episodi en el qual es representava l'escarni dels soldats que en posar a Jesús un mantell roig, una corona d'espines i una canya a la mà com a ceptre, l'escarnien tot dient-li "*Salve Rei dels Jueus*". Malgrat l'existència d'aquests dos fragments, i les circumstàncies que no ens permeten veure'ls junts, és molt difícil poder estudiar i comprendre totalment el significat d'aquesta última escena.

La qualitat dels pigments, la tècnica i la iconografia utilitzats en aquestes pintures de Sant Esteve d'Andorra la Vella son definitivament úniques dins del ric conjunt de pintures romàniques del Principat d'Andorra.

Els pigments utilitzats eren d'origen vegetal i mineral. El negre del carbó vegetal, el blanc de la calç, el blau de l'arenita (mineral d'origen pirinenc) i ocre i vermells s'obtenien de les diverses oxidacions del ferro.

Aquesta peça, anomenada dovella, amb que es construeixen els arcs i les voltes, que conserva la pintura mural original, està actualment exposada a l'espai Columba i és un dels pocs fragments de pintura mural romànica de l'Església de Sant Esteve que segueixen a Andorra.

2 . HISTÒRIA DEL PERIPLE DE LES PINTURES DE SANT ESTEVE I ACTUAL LOCALITZACIÓ

La història d'aquest periple comença com s'ha explicat més amunt, amb la compra de les pintures al Bisbat d'Urgell (1924-1928) per l'antiquari de Vic, Josep Bardolet i Soler.

Les pintures són arrencades de les parets de l'església amb la tècnica del "Strappo" i traslladades a Barcelona.

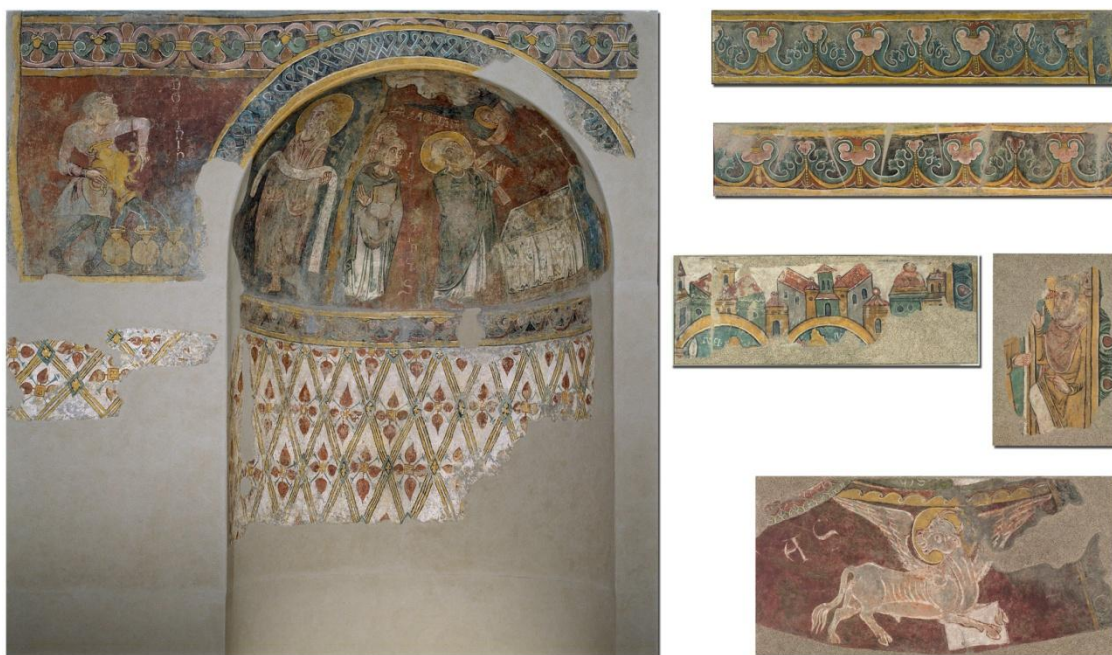
Al 1928 l'antiquari les ven al col·leccionista d'art i empresari català del sector tèxtil del cotó, Rèmol Bosch i Catarineu.

Al 1934 el Sr. Bosch, a causa de problemes financers, les cedeix a canvi d'un aval concedit per la Generalitat.

Al 1950 part de la col·lecció passa al Museu d'Art Nacional de Catalunya quan l'empresari Julio Muñoz Ramonet adquireix les empreses Bosch i fa donació de part de la col·lecció.

L'any 2008, el Govern d'Andorra intenta comprar a la família Bosch-Garcia Bravo els fragments del bes de Judes i la Flagel·lació per 3.800.000,00 euros, però les negociacions no van arribar a bon port.

L'any 2003 José Luis Várez Fisa, col·leccionista i mecenes, va cedir el fragment del mural del Lavatori, entre altres obres, al Museu del Prado on actualment està exposat.

Al MNAC podem veure els fragments del dipòsit de l'antiga col·lecció Bosch i Caterineu (1934) donades a la Generalitat al 1950, algunes sanefes florals, un fris d'arquitectures figurades que probablement servien de fons per a les escenes de la passió. la representació del toro alat de Sant Lluç, únic vestigi del tetramorf, un fragment dels impropis i les pintures de l'absidiola que representen a la dreta l'anunci a Zacaries del naixement de Joan Baptista i a l'esquerra la representació d'un personatge que aboca aigua d'una gran gerra a tres gerres disposades a terra. Tres de les quatre escenes del cicle pictòric de la passió de Crist pintades a l'absis, el bes de Judes, el prendiment i la flagel·lació queden en poder de Remol Bosch i Rius. El lavatori o el rentador de peus passa a mans del col·leccionista i mecenes José Luis Várez Fisa.

CONCLUSIÓ

És una verdadera llàstima no poder gaudir d'aquestes riqueses creades pels nostres avantpassats. Esperem que amb el temps, el canvi de mentalitat i de sensibilització que s'està produint en el món modern sobre aquests temes ens permetin algun dia poder contemplar en tota la seva riquesa i esplendor aquestes obres d'art en el lloc on van ser creades.

També cal dir, amb tota franquesa, que si no s'haguessin donat aquestes circumstàncies de comercialització –al límit de l'espoliació- aquestes obres d'art estarien probablement perdudes per sempre, per falta de recursos i de coneixements per poder-les conservar.

Avui podem contemplar a l'Espai Columba una part de les pintures recuperades de l'església de Santa Coloma i gràcies a la tecnologia moderna gaudir de l'espectacle insòlit i meravellós d'imaginar com eren aquestes pintures en el lloc i en el moment que van ser executades. Esperem que, en un futur pròxim, també puguem gaudir d'un *mapping* que ens mostri la bellesa de les pintures que els fidels andorrans del segle XIII van descobrir en la seva petita església Arxiprestal de Sant Esteve d'Andorra la Vella. És ben evident que l'art romànic andorrà ha esdevingut un referent, la qualitat de la seva execució, en particular, l'estil del mestre de Sant Esteve amb el domini dels colors i l'expressivitat dels personatges va fer que a inicis del segle XIX els col·leccionistes prenguessin consciència de la riquesa artística de les pintures.

Però ha passat el temps i Andorra també ha crescut i ja no és aquell Poble ramader i amb molts pocs recursos; a partir de mitjans del segle XX es van començar a posar medis per intentar salvar i recuperar el nostre patrimoni, i malgrat les dificultats que això suposa, semblaria que el dirigents andorrans, avui estan disposats a fer tot allò que estigui en les seves mans per aconseguir que aquest patrimoni cultural i artístic torni a casa. Com hem dit, de moment ja s'ha recuperat una bona part de les pintures murals de l'església de Santa Coloma i tothom pot contemplar-les a plaer. Esperem que això no s'acabi aquí i que ben aviat puguem gaudir d'una part de les pintures que formaven part de l'Església de Sant Esteve, i de totes aquelles que es puguin anar recuperant.